

Politieke spotprenten in de negentiende eeuw

EVELINE KOOLHAAS-GROSFELD

Partijdigheid niet gewenst

Tijdens het regiem van koning Willem I werd de kritische pers aan banden gelegd. Ook de spotprentkunst, in de late achttiende eeuw nog een bloeiend bedrijf, viel zo goed als stil. De oorzaak van de stilstand lag echter niet alleen bij de censuur, maar ook bij een breed gedragen gevoel dat het prille Koninkrijk der Verenigde Nederlanden niet gebaat was met polarisatie. Onpartijdigheid gold als een deugd. En zo kon het gebeuren dat een van de weinige Noord-Nederlandse spotprenten uit het begin van de negentiende eeuw niet vóór, maar tégen de persvrijheid ageert. De ‘booze geesten’ op deze prent van de Utrechtse kunstenaar Verhoesen (1806-1881) zijn de anti-regeringsgezinde Belgische journalisten. Het kwaad dat hen ten laste wordt gelegd wordt letterlijk uit hun monden geperst: meened, laster, trouweloosheid, geveinsdheid, ondankbaarheid, miltzucht, eigenbelang, zedenbederf. De kwade genius bovenop de pers erkent zijn nederlaag: zijn ‘duivelsplan in Braband versonnen [is] door Hollandsch kracht [...] overwonnen.’ Een voorbarige conclusie!

Afb. 1 ‘Nieuwe raserva pers tot zuivering der booze geesten’. Spotprent van Albertus Verhoesen op de Belgische pers, 1829. Litho, handmatig ingekleurd, 44 x 28 cm. Rijksprentenkabinet.

Nieuwe raserva pils tot zuivering der boere gusten

A. Richardson inv. et lith.

Hergebruik van vormen

Satire moet betrekking hebben op de actualiteit, wil zij effectief zijn. Dit geldt voor de inhoud, maar niet voor de vorm. Dwergen bespotten is van alle tijden. Prentkunstenaars maakten er een apart genre van, met name de zeventiende-eeuwse Fransman Jacques Callot. Zijn dwergen-serie kreeg velerlei navolgers; sommigen maakten de dwergen nog bespottelijker door ze aan te kleden als belangrijke figuren, anderen keerden de zaak om en beeldden bestaande, hooggeplaatste personen uit als dwergen in vol ornaat. Deze prent van Verhoesen (een bijna letterlijke kopie van een Duitse prent uit 1710 van de dwerg Nicolas Charon als generaal) is een mooi voorbeeld van dit satirisch middel. Het ironisch onderschrift doet er nog een schepje bovenop:

Beef, Oud-Holland, sla aan 't krijten, want Sylvanus vaart ten strijd,
Ja hij nadert dreigend, alle natiën ten spijt!
Zie hem hier als Vlootvoogd praten, in zijn zondagspak getooid,
Met een bril voor de arendsoogen, pruik en das op 't fraaist geplooid.
Beef, Oud-Holland, voor zijn strijdknops, toon ontzag voor hoed en stok,
Want hij heeft de kracht van Satan, en verzwelgt u in een slok!

Afb. 2 Spotprent op Sylvanus van de Weyer, Minister van de Belgische Zeemacht, uit de serie Leden van het Voorlopig Bewind van België, door Albertus Verhoesen, 1830. Met gedicht door E.L. Glinderman. Litho, handmatig ingekleurd, 26,8 x 18,7 cm. Rijksprentenkabinet.

Sylvanus van de Weyer
Minister van de Belgische Zeemagt.

*Beef, Oud-Holland, sla aan 't kylen, want Sylvanus vaart ten steyde,
 In hy naderst vreeslyk dragend, alle natien ten spyt!
 Zie hem hier als Vloetvoogd pralen, in zyn zondagspak getooid,
 Met een brit voor de deendseegen, pink en das op 't fanaist gekleed.
 Beef, Oud-Holland, voor zyn Snydknede, toon ontzag voor heid en stek,
 Want hy heeft de kracht van Satan, en verzuwelyt u in een stek!*

E. L. G.

1848: voorzichtige opleving

De Belgische afscheiding bracht wat beweging in de spotprentkunst (overigens vooral aan Belgische zijde), maar daarna was het weer lange tijd stil. Historische momenten als de April-beweging en de grondwetswijziging van 1848 konden de cartoonisten niet in beweging brengen, op een enkele uitzondering na. Niet direct herkenbaar als politieke satire, en daarom misschien onbekend gebleven, is deze prent uit 1847 in *De Criticus*, het satirische tijdschrift van Servaas de Bruin. De prent bestaat uit zes vignetten waarvan de samenhang pas duidelijk wordt met het lezen van de bijbehorende tekst.

De zieke man rechtsboven verbeeldt een land dat welvaart heeft gekend maar thans lijdt aan gebrek en 'grote bekrompenheid.' Linksboven zien we de angst-droom van deze 'lijder': een begrafenisstoet. De oorzaak van zijn ziekte ligt bij de 'besmetting van een slaapmutsenwinkel', te zien op het derde vignet: 'De kettingen die gij daar ziet hangen, zijn de kluisters, voor de vrijheid van drukpers, en daarna voor de vrijheid van denken, bestemd'. Deze 'verpestende winkel' is in twee kamers gesplitst: 'doch zoowel in de eerste als in de tweede kamer zijn het meerendeel der voorwerpen: slaapmutsen, doofpotten, lichtdompers en ketenen.' Voor herstel zou men naar de apotheek moeten (onderste vignet) waar middelen te koop zijn als 'handelsvrijheid, grondwetsherziening, verandering van ministerie.' Maar wie zal die middelen moeten voorschrijven, de 'dokter' of de 'professor' (respectievelijk de koning links en de politicus rechts onder het midden)? Liever niet de 'professor', want dan wordt de situatie alleen maar gevaarlijker. Laat de 'dokter' het recept geven voor het te laat is!

Veel krediet heeft deze sneer naar de politiek De Bruin niet opgeleverd. Na twee jaargangen moest hij wegens gebrek aan intekenaren zijn tijdschrift opheffen.

Afb. 3 Anonieme spotprent op Nederland en de Nederlandse politiek in De Criticus, humoristisch-ironisch-komisch-satirisch tijdschrift voor het kunstminnend, staatsburgerlijk en maatschappelijk leven in Nederland, 1847, p. 239-240. Litho, 22,5 x 14,5 cm. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.

10

11

12

13

14

15

Binnenskamers

Met de grondwettelijke vastlegging van de persvrijheid in 1848 en de afschaffing van het dagbladzegel in 1869, waren belangrijke belemmeringen voor de opbloei van politieke satirische tijdschriften weggenomen. Ook de cartoonisten kregen nu vastere grond onder de voeten. Johan Michael Schmidt Crans (1830-1907) bijvoorbeeld tekende bijna veertig jaar (1858-1895) voor *De Nederlandsche Spectator* en daarnaast nog eens 25 jaar (1870-1895) voor *Uilenpiegel*, twee van de langstlopende satirische tijdschriften van de negentiende eeuw, allebei van liberale signatuur.

Op dit schetsblad zien we Schmidt Crans aan het werk, waarschijnlijk op de publieke tribune van de Tweede Kamer. Kennelijk bekeek hij de Kamerleden al direct door een karikaturale bril: zie de figuurtjes met hun dwergachtige proporties, en het karakteristieke profiel van de man rechtsboven (waarschijnlijk de katholieke Limburger jhr. G.E.F.X.M. Kerens de Wylré, bekend als het 'zwijgende kamerlid'). Zijn hoofd is onderaan het blad gereduceerd tot dat van een dier. Ook dit is een oude satirische truc, ontleend aan de mens-dier analogie uit de, vooral in de achttiende eeuw populaire gelaatkunde. Zo hard slaat Schmidt Crans in zijn voor publicatie bestemde prenten eigenlijk nooit toe.

Afb. 4 Schetsblad met karikaturen van leden van de Tweede Kamer door J.M. Schmidt Crans, ca. 1875. Potloodtekening 21,2 x 13,6 cm. Rijksprentenkabinet.

Spotten binnen de grenzen

De prenten van Schmidt Crans die het publiek onder ogen kreeg zijn nooit kwetsend. Zelfs tegenover de clericalen en de conservatieven, de politieke vijanden van de liberalen, is de spot mild. Zij worden alleen vreemd uitgedost: de katholieken steevast met Jezuïeten-hoofddeksels, de gereformeerden met oud-Hollandse punthoeden, en de conservatieven met achttiende-eeuwse pruikjes onder hun driekantige steek. Zo werden de verschillende politieke richtingen kenbaar gemaakt nog voor er werkelijk partijen waren opgericht.

Afb. 5 'Waar het dreigt heen te gaan.' Spotprent op de toename van clericalen en conservatieve in de Tweede Kamer door J.M. Schmidt Crans in Uilenpiegel, humoristisch-satyriek weekblad 6 (1875) 22. Litho, 19,5 x 22,5 cm. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.

Waar het dreigt heen te gaan.

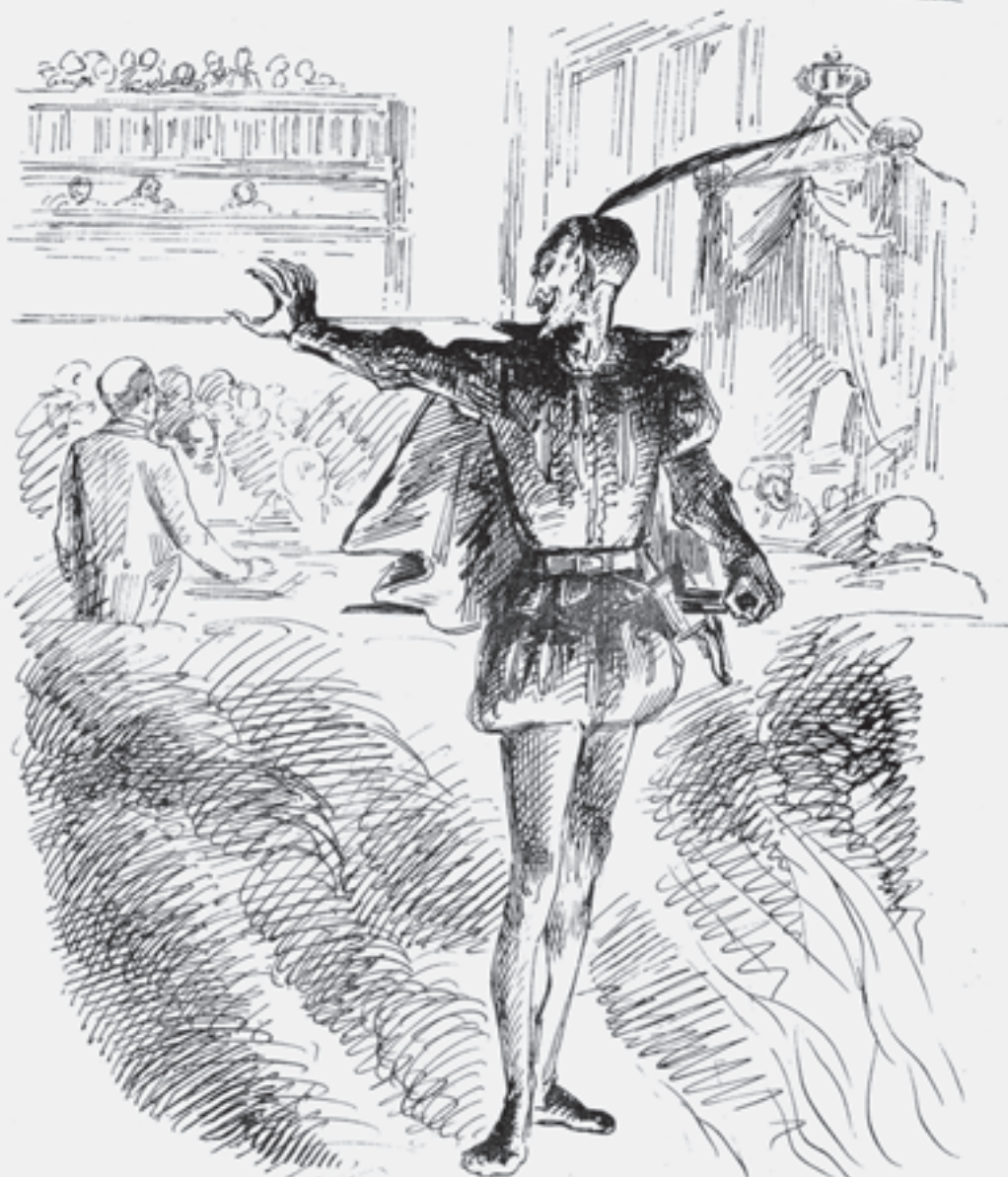

Lenen van de wereldliteratuur

Volgens de overlevering was het de redactie van *De Hollandsche Spectator* die de inhoud van de wekelijkse spotprent bedacht. Bakhuizen van den Brink, Van Limburg Brouwer, Vosmaer – alle redactieleden bemoeiden zich ermee, Uitgever Martinus Nijhoff voerde daarbij het hoogste woord, ‘luidruchtig, met drukke bewegingen, critiseerend’.¹ De discussies konden leiden tot omslachtige spotprenten, die steunden op de literatuur, geschiedschrijving, allegorie, dierfabels of mythologie. Schmidt Crans zal daar als leerling van de romantische historieschilder Ary Scheffer geen moeite mee hebben gehad. En kennelijk werd ook van het beoogde publiek verwacht dat het geletterd was. Deze prent gaat over de onderwijskwestie, maar wat je ziet is een duivelachtige figuur die neergedaald is in de vergaderzaal van de Tweede Kamer. Slechts ingewijden zullen Mephistopheles uit Goethe’s drama *Faust* hebben herkend en diens ironisch commentaar (in het onderschrift) op de onderwijskwestie begrepen hebben.

Afb. 6 ‘Uit de beraadslaging over het lager onderwijs (Begrooting 1867)’. *Spotprent door J.M. Schmidt Crans in De Nederlandsche Spectator (1867) 13.*
Litho, 26,5 x 20 cm.

1 W.H. van der Linden, *Domela Nieuwenhuis in 219 politieke prenten* (Amsterdam 1990) 4.

Figuur van RATHENUS en MARTINUS NIEDE.

Ged. by H. J. Nieuw.

EENIGE LEZEN VAN DE TWEEDE KAMER: „Ik zie 't, dat wij niets kunnen weten!

Vervloekt zij dan de hooge waan,
 Waarmede de goest zich zelf bedriegt!

Ik walg reeds lang van alle weten.”

(af.)

MEPHISTOPHELES (alleen).

„Veracht 't verstand maar en de wetenschap;

Dan zijt gij onherroeplijk mijn!”

GORTER, *Paras.*

Beeldspraak

Ook bij gewone taal, met haar woordspelingen, spreekwoorden en gezegden, vonden negentiende-eeuwse politieke tekenaars aanknopingspunten voor spot. Dat kon melig worden – het kabinet uitgebeeld als een oude kast – maar ook goed uitpakken. Op deze prent van Jan Holswilder (1850-1890) is een berg zure appels in de Tweede Kamer gedeponeerde. Er steken bordjes uit waarop te verrichten werkzaamheden staan vermeld. Verdere uitleg is eigenlijk niet nodig. Natuurlijk hangt de aardigheid van de prent ook in grote mate af van het talent van de tekenaar. Holswilder wist niet alleen de mogelijkheden van de lithografie optimaal te benutten, hij was ook een cartoonist die het beeld zoveel mogelijk voor zich liet spreken. En dat deed hij met een kracht en felheid die nog steeds aanstekelijk werkt.

Afb. 7 'Hervatting der werkzaamheden van de Tweede Kamer'. Spotprent door Jan Holswilder in De Lantaarn 2 (1886) 5. Litho, 25 x 32 cm. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.

Plaat van de Lantaarn N°. 5.

HERVATting DER WERKZAAMHEDEN VAN DE TWEEDE KAMER.

Uitgere van A. Blesing.

Gedrukt bij M. H. Houtman Jr. Amsterdams 20.

O, godlijke vasten-dagen!
 Wanneer zal weder het uurje slaan,
 Als wij bevoegd van fast en gagen,
 Na zuren arbeid rusten gaan!

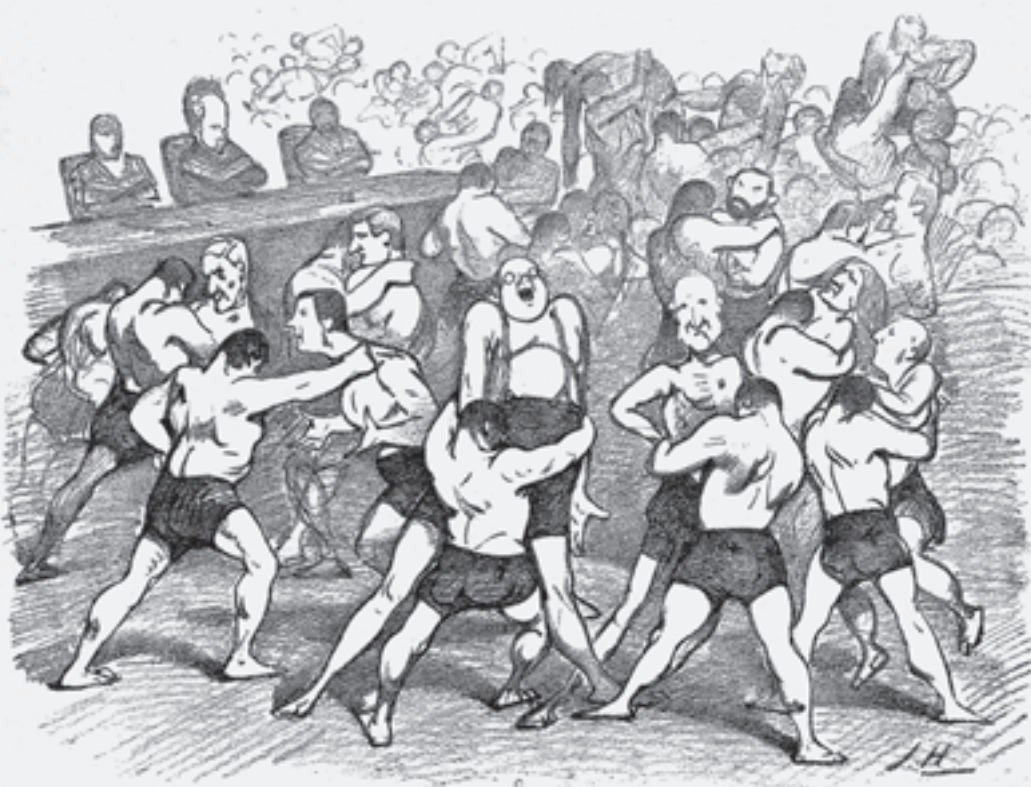
Politiek als publieke attractie

Ook in dit voorbeeld maakt Holswilder dankbaar gebruik van de taal: de politieke strijd of 'politieke arena' zoals toen ook werd gezegd, is letterlijk als een strijdperk opgevat. Op de voorgrond de katholieke voorman Herman Schaepman, herkenbaar aan zijn ronde brilletje; achter de ministerstafel de liberaal Jan Heemskerk, vaak in deze stoïcijnse houding afgebeeld. Ook deze grap was niet nieuw. Schmidt Crans tekende in een sportwedstrijd verwikkelde politici, of als artiesten in de circus-arena, op de kermis of welke ruimte van publiek vermaak dan ook. Maar bij Holswilder straalt zo'n beeld ook echt energie uit. De ongerijmdheid van de heren politici in zo'n situatie werkte natuurlijk op de lachspieren, zeker bij een groter publiek; bovendien bevestigde de reductie van de politiek tot een spel het heersende vooroordeel dat politici niet serieus genomen moesten worden.

Afb. 8 'Eene worsteling man tegen man'. Spotprent op het kamerdebat door Jan Holswilder in Uilenpiegel, humoristisch-satyriek weekblad 10 (1885) 17. Litho, 19 x 22,5 cm. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.

40

Eene worsteling man tegen man.

Satirisch genrestuk

Braakensiek (1858-1940) was een meester in het terugbrengen van politieke kwesties naar een anekdotisch, huiselijk niveau. Door zijn nauwkeurige, naturalistische tekenstijl lijken zijn voorstellingen vaak uit het leven gegrepen, tot dat blijkt dat de combinatie van personages onbestaanbaar is. Met het grootste gemak mengt hij bestaande personen met historische of, zoals op dit voorbeeld, allegorische figuren. De oude arbeidersvrouw met het Friese oorijzer rechts is de moeder van de broers Hogerhuis, die onschuldig veroordeeld waren voor diefstal. De zaak deed veel stof opwaaien vanwege de klassenjustitie en het lakse optreden daartegen door de overheid. Moeder Hogerhuis smeekt de Koningin (midden) om voorspraak bij de Eerste Kamer, gepersonificeerd door de stokoude dame links. De clue is dat het gezin Hogerhuis bekend stond als een anarchistisch nest. Niet voor niets dat de Eerste Kamer onthutst opveert als uitgerekend de Koningin haar sommeert iets te doen voor de arme vrouw.²

Iedere week, van 1886 tot 1931, tekende Braakensiek een spotprent voor de progressief liberale krant *De Amsterdammer*, bij elkaar ruim 700 prenten. Net als Schmidt Crans hoefde hij de inhoud van de prenten niet zelf te bedenken, dat deden de redactieleden en journalisten, in zijn aanwezigheid, tijdens de wekelijkse ‘vergadering voor de plaat’. Het brainstormen werd stevast afgesloten met de woorden van voorzitter Johannes de Koo: ‘Nou Braak, dan moest je ’t zóó maar teekenen.’³ En zo gebeurde, altijd in dezelfde, geacheveerde stijl. Bij het grotere publiek was Braakensiek razend populair; boekhandelaren en sigarenwinkeliers hingen zijn ‘politieke plaat’ voor de ramen. Sommige verweten hem wel dat hij te weinig aanstoot gaf, anderen zagen dat juist als zijn kracht, zoals hoofdredacteur G.W. Kernkamp bij het jubileum van Braakensiek in 1926:

Zulke mensen stellen aan een politiek teekenaar den eisch, dat hij hartstochtelijk, dat hij fel, dat hij bewust eenzijdig is. Maar jou [sic] kracht, en de reden van je populariteit ligt juist hierin, dat je die eigenschappen mist. [...] Niet met wreden spot of bitteren hoon, maar met gemoedelijken humor bejegen jij de personen en gebeurtenissen, waarop je je kijkglas richt.⁴

Afb. 9 ‘De Eerste Kamer en de Hogerhuis-zaak’, spotprent door Johan Braakensiek in De Amsterdammer: weekblad voor Nederland, 14 mei 1899. Litho, 46,2 x 30,6 cm. Atlas Van Stolk.

² Of Wilhelmina werkelijk iets voor de Hogerhuis-zaak gedaan heeft heb ik niet uitgezocht.

³ J. Feith, *Voorbijgangers* (Amsterdam 1925) 211-217.

⁴ Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, 18.

De Eerste Kamer en de Hogerhuis-zaak.

RIJSDRUKSEL van de Amsterdamsche, Weekblad voor Nederland, van 14 Mei 1890

Amst. Boek- en Verkoopk. v. J. B. van der Vliet, v. J. B. van der Vliet, v. J. B. van der Vliet.

DE MURDER DER HOGERHUIZEN (tot de Eerste Kamer): — Ik bid u, haast u wat Mevrouw, mijn deie
nomen sinnen, geloof ik, onschuldig in de gevangenis!

H.M. DE KONINGEN (tot de Eerste Kamer): — Help toch die vrouw!

1900: de grenzen opgerekt

We zijn inmiddels de grens van de negentiende eeuw gepasseerd. Het politieke landschap was sterk veranderd: de uitbreiding van het kiesrecht, de opkomst van het socialisme, de emancipatie van de kerkelijke groeperingen, het ontstaan van politieke partijen – al die ontwikkelingen droegen bij aan een snelle groei van de satirische pers rond 1900. Politieke partijdigheid was een *must*, ook voor cartoonisten. ‘Wrede spot’ en ‘bitteren hoon’ werden eerder regelmaat dan uitzondering. De directeur van de Amsterdamse kiosken vond dit zo gortig worden dat hij in 1903 verbood de politieke spotprenten zichtbaar in de verkoopstands te hangen.⁵ Hierop reageerde Jan Feith, schrijver en zelf ook cartoonist (onder het pseudoniem Chris Kras Kzn.) met deze prent van zes cartoonisten aan de galg. Van links naar rechts zien we Albert Hahn, Orion (pseudoniem van Patrick Kroon), Braakensiek, Jan Linse, Chris Kras en J.H. Speenhoff. Het beeld is nu weer akelig actueel.

Afb. 10 ‘Verbod om Nederlandsche politieke platen in de kiosken te hangen.’ Spotprent door Chris Kras Kzn. in de Ware Jacob, 9 mei 1903. Litho, 25 x 32,5 cm. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties. Met in het onderschrift de volgende dialoog:

*M.W. (directeur van K.O.) Sire, geen enkele
Hollandsche teekening hangt meer voor de kiosken.
De Nederlandsche Leeuw: Och, hun teekeningen!
De kerels zelf moesten hangen.
M.W.: Ik denk dat ze dat niet willen, Sire!*

⁵ N. Maas, ‘Leugen, laster en modder. Politieke karikaturen rond de eeuwwisseling’, *Spiegel historiael* 11/12 (1998).

Eveline Koolhaas-Grosfeld is kunsthistoricus en werkzaam als zelfstandig onderzoeker en beeldredacteur. Zij publiceert vooral over de Nederlandse kunst en cultuur uit de periode 1750-1850. Haar proefschrift *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010) werd bekroond met de Karel van Manderprijs 2012. Recente voorbeelden van haar werk zijn te vinden in de bundels *Het Bataafse Experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) en *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013). Samen met Anna Rademakers schreef zij *Een nieuw koninkrijk, een nieuwe kunst. Wens en werkelijkheid* (Den Haag 2014).

Emailadres: evelinekoolhaas@gmail.com.